

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANIN AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ

Карибаева Азиза Утегеновна

*ф.ғ.к., доцент, РАМның корр. мүшесі,
профессоры Шерхан Мұртаза
атындағы Халықаралық Тараз
инновациялық институты, Тараз,
Қазақстан*

Еліміз бен тіліміздің егемендік алуы – Қазақ еліндегі ұлттық тіл мәселесіне сын көзбен қарауды талап етеді. Сондықтан, түркі халықтарының тілдері мен олардың терминологиясы, басқа да туысқан түркі тілдес халықтардың тілдерінен айырмашылығы – оның шығу тегі мен пайда болу жолдарының ерекшелігіне байланысты. Қазіргі кезеңде терминжасамда ұлт тілінің ішкі байлығын сарқа пайдалануға үлкен мән беріліп отырған-дығы баршамызға аян. Сондықтан, пайдалануға тиісті сол байлықтың көзін анықтап, ондай ішкі дереккөздердің осы мерзімге дейін терминологиялық лексиканы құрауға қаншалықты қатысып келетіндігін және алдағы уақытта оларды қалай іске жарату керектігін сөз қозғаудың сәті келіп тұр. Терминология мәселесіне бүгінгі күнде қайта оралудың себептерін айта келіп, академик Ә.Т.Қайдаров былай дейді: «Қазақ тілі терминологиясы әртүрлі жағдайларға байланысты бүгінде дағдарысқа ұшырап отыр. Оның ғылыми жаңа дәстүріне бағыт-бағдар беріп, алда жүрудің орнына артқа тартып, терминжасам тәжірибесі аяқ асты болып бара жатыр. Осының нәтижесінде әркімнің өз білгенінше термин жасауымен бірге сөздер өзге-ріп, дамып, толығып келеді [1,27].

Негізінен ежелгі кезеңдегі түркі тілдерінің негізгі дереккөздері: ауызекі және жазба дереккөздері болып саналады. Ауызекі дереккөздері деп отырғанымыз, халықтың бүкіл өмір сүру дәуірінде қалыптасқан ұлттық ойындар және олардың түрлері, ойналу тәсілдері еді. Бұлар атадан - балаға мирас болып келе жатқан құнды дүниелер болатын. Олар өмір өзгергенімен, өзгермей тілімізде дамып, халқымыздың санасында өшпей қалыптасқан дүниелер. Мұны жарыққа шығару, өмірге қайта келтіру – біздің ұлттық парызымыз. Көптен бері халық санасында сақталып келген, халықтық ұғымдарды қайта рухани жаңғыртып, қалыптастыру. Жазба дереккөздері дегенде біз түркі заманынан бері келе жатырған жазба деректер мен жазба ескерткіштер арқылы тілімізде қалыптасқан ұлттық мұралардың сақталуын және олардың кейінгі ұрпаққа мирас болып жетуі, оның қазіргі таңда қолданысқа айналуын негізгі дереккөздер деп танымыз.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

XX ғасырдың басындағы көшпелі түркі халықтары: қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қарақалпақ т.б. елдері туралы этнографиялық деректерде, олардың ұлттық мәдениетінің тармағы халық ойындары, - деген мәліметтер келтірген. Ал орыс ғалымы А.Васильев «Игры сартовских детей» атты мақаласында [2,21]. Ферғана мен Сырдария аймақтарын мекендеген өзбек халқының ұлттық ойындарының түрлерін ажыратып, оларды бірнеше топқа бөліп, нақты зерттеген. Кеңес дәуірінде қазақтың ұлттық дәстүрлі ойындарын зерттеген М.Таникеев, Б.Төтенаев, Ә.Бүркітбаев, А.Бұғыбаевтардың [3,17] еңбектерінде қазақтың ұлттық ойын терминдерінің деректері келтіріледі.

Түркі тілдеріндегі ұлттық ойын терминдерінің пайда болуы мен даму жолындағы деректерді қарастырып, зерттеушілердің еңбектерін есепке алған жөн. Мәселен, А.Вамберидің еңбегінде: қошқар дүгістіру, қораз ұрыстыру, бәйге сияқты терминдерді келтіруімізге болады [4,140]. Белгілі археолог және этнограф ғалым С.П.Толстовтың еңбектерінде: сары жай атыушы, күрес, қылыш, ат шабар т.б. сияқты спорт терминдері кездеседі. [5,71]. Академик Р.Сыздықова [6,100] еңбектерінде: жай, жақ, жебе, қылыш, семсер, ойын, кіріс сияқты спорт терминдерін кездестіреміз.

Ұлт тілдерінде ғылыми терминологияны қалыптастыруға айрықша мән беріліп, үлкен мемлекеттік маңызы бар іс ретінде қаралған. Сол себепті, терминологияны қалыптастыру мен дамытудың принциптері де одақтық тіл саясатына сәйкес, орталықтың тікелей араласуымен жасалып, олардың басшылыққа алынуы қатаң қадағаланып отырған. Сондықтан, біздің мақсатымыз - түркі тілдеріндегі ұлттық ойын терминдерінің дереккөздерін ашу, түркі тілдеріндегі ұлттық ойын терминдерінің шығу тегін, қалыптасу тарихын, түркі тілдеріндегі ұлттық ойын терминдерінің кейбір ерекшеліктерін тарихи - салыстырмалы әдіс арқылы зерттеу. Мұны біз эпостық жырлардағы терминдерді зерттеу барысында айқындадық. Өйткені, эпостық жырлардағы терминдердің негізгі түбірі бір болғанымен, түркі тілдерінің тілдік заңдылықтарына сәйкес әр түрлі қолданылады. Ауызекі дереккөздеріне үнілсек, XIV-XV ғасырларға дейінгі дәуірдегі ақындық поэзия негізінде қалыптасқан, солардың көптеген үлгілерін, өлең жолдарын пайдалануымыздың нәтижесінде, жаңадан жасалған сөздер, сөз тіркестері мен ұлттық терминдер қалыптасты.

Кезінде кемеңгер жазушы М.Әуезовтың өзі де дәлелді пікірлермен келтірген болатын. «Әдеби тіл – негізін, яғни дереккөздерін батырлық жырлардан алған». Жыраулар мен жыршылар, орындаушылардың ықпалымен ұлттық дәстүрді жандандырудың өзі, ұлттық терминдердің күшті де, қуатты бірлігі болуын айқын

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

дәлелдейді. Мәселен, «садақ» сөзі түркі халықтарының эпостық жырларында XV-XIX ғасырлардағы ақын - жыраулар тілдерінде де жиі кездеседі. Мұны біз «Бес ғасыр жырлайды», «Асау - Барак», «Орақ - Мамай», «Қарасай - Қазы», Махамбеттің жырларынан білеміз. Тілдің пайда болуы мен атау теориясы туралы антикалық дәуірде үлкен ілім жасалған. Мифологиялық түсінік пен танымды қабылдап талдау жасаған ежелгі гректер, тілдің ішкі мағыналық табиғатын тануда өзіндік қисынын қалыптастырған.

Сөздің ішкі тұлғасын, негізгі этимологиясын тануда антикалық философтар ірі - ірі жетістіктерге қол жеткізеді. Мысалы, «Садақтың атауы - өмірді, ал оның әрекеті - өлімді танытады», - деп жазады грек ойшылы Гераклит. Мұндағы «садақ» сөзі түркі тілдерінің жаңа терминдері емес, көне заманнан бері сонау XIV ғасырдың өзінде, оған дейін де қолданылған сөздер. Мәселен «садақ» сөзі «Қобыланды батыр» жырында «оқ қабы», «жақ қабы» мағынасында қолданылған. Мысалы: Дөңгеленіп келеді, Садақтың бауы сартылдап, - деген жыр жолдарында «садақ» сөзі белге байлап алған «жақ және оқ қаптары» мағынасында берілген. Сондықтан, біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі арқауы да осы тіліміздегі ұлттық терминологияның басты мәселелері болып отыр. Міне, осындай дереккөздерді жинақтай келе, біз түркі тілінің дереккөздерін, туыстас түркі халықтарының тілі, тарихы, әдебиеті мен мәдениетін қарастыра отырып анықтауымызға болады. Сонымен қатар, зерттеу барысында, түркі тілдерінің генеалогиялық және типологиялық классификациясын нысанаға алуымыз тиіс деп ойлаймыз. Жалпы түрік тілін зерттеуші мамандар мен ғалымдардың алдында түркі тілдерінің зерттелуі қажет деген мәселенің тұрғаны айқын. Осы тұрғыдан, түркі халықтарының ішінде қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтары бір негізден тараған, - деген пікірге толық қосыламыз. Себебі, оны дәлелдейтін ең алғаш аталған халықтардың қазіргі күнге дейін сақталған тілі, әдет - ғұрпы қарақалпақтарға ұқсас келеді. Өйткені, қазақ халқының дәстүрінде болмаған сөздің өзі Оңтүстік қазақтарының тілінде қолданылуы, ол тегіннен - тегін нәрсе емес. Қарақалпақтардың қазақтармен бірге жасағанын дәлелдейтін көптеген тарихи дереккөздері бар. Мәселен, Ноғай ордасы, Орманбет би өлгенге дейінгі аралықтың өзі біраз нәрсені аңғартады. Негізінде, қарақалпақ халқы қазақтармен бірге Еділ, Жайық бойларында, Жетісу өңірінде жасағаны тарихи деректерден айқын көрінеді. Өйткені, Қазыбек Тауасарұлының еңбегінде [7,142] қазақтармен бірге қарақалпақ батырларының жауға бірге аттануы туралы деректер келтірген.

Сондықтан, түркі тілдеріндегі терминдердің көпшілігі ауыз әдебиеті, фольклор, батырлар жыры үлгілеріндегі туындылардан алынып, ұлттық

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

терминологиямызды байытуы тиіс. Қазір де ғылыми терминологияны түркі тілдері негізінде қалыптастыруға тиісті мән беріліп отыр. Сондай-ақ, түркі тілдес халықтар қазіргі түркі тілдерін, терминжасамның тұрақты бір көзі деп санайды. Яғни біз терминологияны қалыптастыруда терминжасамды шет тілінен аударма арқылы алғаннан гөрі, негізгі өзге түркі тілдерінен байланыстыра отырып қабылдағанымыз тиімді болады. Себебі, біздің негізгі түбіріміз сол түркі тілдерімен егіз деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Т.Қайдаров. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. - Алматы, -1997.
2. Васильев А. «Игры сартовских детей». – Ташкент, - 1949.
3. Бұғыбаев Белдессең беккем бол.
4. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. –СПб.,1865.- С.25.
5. С.П.Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. - Москва, -1962.-С. 140.
6. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2004.-112б.
7. Тауасарұлы Қ. Түп-түқияннан өзіме шейін. - Алматы, -1995.142.